

“AREAL LINGVISTIKA” NING METODIK VA METODOLOGIK ASOSLARI XUSUSIDA

Yoqubov Sodiqjon Latif o‘g‘li

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

[mirzosodiqjon.@gmail.com](mailto:mirzosodiqjon@gmail.com)

Ilmiy rahbar: M.N.Quliyevna - Navoiy davlat universiteti professori (DSc)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16831726>

Annotatsiya. Mazkur maqola “Areal lingvistika” sohasining metodik va metodologik asoslarini tahlil qilishga qaratilgan. Areal lingvistika, tilshunoslikning bir bo‘limi sifatida, til va hudud o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganadi va til o‘zgarishlarining geografik taqsimoti, dialektal farqlar va tillar orasidagi o‘zaro ta’sirlarni aniqlashga xizmat qiladi. Maqolada areal lingvistika metodologiyasining asosiy yondashuvlari, jumladan, geografik-tahliliy, sinxron tavsiflash, diaxron tavsiflash, komparativ, kross-lingvistika va empirik yondashuvlar keng yoritilgan. Shuningdek, tilshunoslar tomonidan qo‘llaniladigan maydon tadqiqotlari, dialektal solishtirish va til o‘zgarishlarini tahlil qilish usullari batafsil bayon etilgan. Maqola areal lingvistikaning metodik metodologik asoslarini tushuntirish orqali, tilshunoslarga turli geografik hududlarda sodir bo‘layotgan til o‘zgarishlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Lingvistik geografiya metodi, zonalashtirish metodikasi, sinxron tavsiflash metodologiyasi, diaxron tavsiflash metodologiyasi, areal-tipologik metod.

Аннотация. Статья посвящена анализу методологических и методологических основ направления «Ареальная лингвистика». Ареальная лингвистика, как раздел языкознания, изучает взаимосвязь языка и территории и служит для выявления географического распространения языковых изменений, диалектных различий и взаимодействия между языками. В статье широко рассматриваются основные подходы к методологии ареальной лингвистики, включая географо-аналитический, синхронный, диахронический, сопоставительный, межъязыковой и эмпирический подходы. Также подробно описываются методы полевых исследований, диалектного сравнения и анализа языковых изменений, используемые лингвистами. Разъясняя методологические и методологические основы ареальной лингвистики, статья позволяет лингвистам глубже понять языковые изменения, происходящие в различных географических регионах.

Ключевые слова: Метод лингвогеографического изучения, методология районирования, методология синхронного описания, методология диахронического описания, ареально-типологический метод.

Annotation. This article is aimed at analyzing the methodological and methodological foundations of the field of Areal linguistics. Areal linguistics, as a branch of linguistics, studies the connections between language and territory and serves to determine the geographic distribution of language changes, dialectal differences, and interactions between languages. The paper covers a wide range of key approaches to areal linguistics methodology, including geographic-analytical, comparative, cross-linguistics, and empirical approaches. Field studies, dialectal comparison, and language change analysis methods used by linguists are also detailed. By explaining the methodological foundations of areal linguistics, the article provides linguists with a deeper understanding of the language changes taking place in different geographical areas.

Keywords: linguistic geography method, zoning methodology, synchronous description methodology, diachronistic description methodology, areal-typological method.

KIRISH VA DOLZARBLIK

Shevalar sistematikasida makon g'oyasi bilan uyg'unlikning yo'qligi; adabiy til va shevalar qarama-qarshiligining ilmiy tadqiqot paradigmasida absolutlashtirilgani; shevashunoslikdagi qiyosiy usulning makon g'oyasi bilan uyg'un emasligi; dialektologlar tadqiqotlarida makon g'oyasiga aloqador bo'lmagan qiyosiy, qiyosiy-tarixiy va etimologik ekskurslarning mavjudligi; sheva faktiga doir lokal xarakteristikaning mavhumligi; faktga sig'inish amalining mavjudligi; transkripsiyaning har xil mezonlar asosiga qurilganligi; o'zbek dialektologiyasida sheva konsepsiyasining mavjud emasligi; atlaslashtirish va kartalashtirish g'oyalarining nazariy-metodologik jihatdan shakllanmaganligi.

METODLAR VA O'RGANILISH DARAJASI

Areal lingvistik tadqiqotlarning metodologik asoslari ayniqsa, **lingvistik geografiya, dialektni zonalashtirish, sinxron va diaxron tavsiflash** metodlari asosida tillarning hududiy tarqalishi, izoglossalarning joylashuvi va til kontaktlari orqali yuzaga kelgan lingvistik o'zaro ta'sirlar tahlil etiladi. Mazkur metodlar tilshunoslik sohasida dialektologiya, sosiolingvistika va tipologik tahlillar bilan uzviy bog'liqdir.

Navoiy davlat universitetida Murodova Nigora va Yarasheva Nasibalar tomonida yaratilgan "Areal lingvistika" darsligida fanning o'rganilish metodlari, tarixiy ildizlari haqida keng ma'lumotlar berilgan. Qolaversa, Quvondiq Olloyorov va Shikhnazar Madiyorovich Madiyorov kabi tadqiqotchilar "areal lingvistika" masalasini aynan o'zbek dialektlar asosida o'rgangan holda maqola yozishgan. Masalan, ular Qarluq, Kipchak va O'g'uz dialektlarini areal lingvistika chorrahida tahlil qilgan tadqiqot maqolasi bilan ommaviy axborot vositalariga keng tanilgan. Bundan tashqari, Buxoro davlat universitetidan A.R. Akhmedov va Sevara Pulatova "Theoretical and practical issues of creating Uzbek areal linguistics" nomli maqolani nashr etish orqali O'zbek areal lingvistikasini nazariy va amaliy jihatlaridan o'rganishda hissadorlik ko'rsatgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Lingvistik geografiya metodi. "Lingvistik geografiya" atamasi lotincha *lingua* – tilshunoslik va *geographie* – yer, maydon so'zlaridan olingan bo'lib, tilshunoslik fanining til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlovchi sohasidir. Uning o'rganish obyekti dialektologiya fani singari sheva va lahjalar hisoblanadi. Chunki, dialektlar tarixan tarkib topgan territorial birlikdir.

Dialekt deganda umumxalq tili bilan, ko'proq adabiy til bilan chog'ishtiriladigan mahalliy til birligi tushuniladi. Bu chog'ishtirish tilning butun hayotida mavjud bo'lib, har xil etapda har xil ma'noga ega bo'ladi.

Lingvistik geografiya umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasini o'rganish bilan ham, areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko'radi. Lingvo-geografiyada dialektlar va shevalar chegarasi butunicha aniqlanadi, ayrim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarning joylashish o'rnini belgilanadi hamda tilning dialektal bo'linishi kartinasi va dialektal strukturasi aniqlab chiqiladi.

Lingvo-geografiya bilan dialektologiya makon va zamon faktorlariga turlicha munosabatda bo'lsa-da, makon faktori lingvistik geografiyada ham dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, territoriya faktori lingvistik geografiyaning asosini tashkil etadi. Chunki, lingvistik geografiya keng territoriyaga ega bo'lishi va bir momentda ko'plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatga ega bo'lishi bilan dialektologiyadan ajralib turadi.

Dialektologiyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat'iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvogeografiya areal atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi.

Dialektologiyada og'zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal tekstlarni izohlash haqida ma'lum dialektal xususiyatlarni o'rganish, dialektal lug'atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi.

Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan areal lingvistikaga o'tish davri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu davr o'zining nazariy ahamiyatiga ko'ra areal lingvistika taraqqiyotining dastlabki jarayonidir.

Lingvo-geografik tekshirishning asosiy davri tuzilgan atlaslar va boshqa lingvo-geografik manbalar ustida olib boriladigan tadqiqot davridir. Dialektologik tadqiqotlar to'liq til materialiga, to'liq tekst namunalariga ega bo'lsa, lingvistik geografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos.

Ma'lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste'moldan chiqib, yo'qolib ketadi. Ular haqidagi ma'lumotlar esa, areal atlaslar va yozib olingan, tekst namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yo'qolib borayotgan areal xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir.

Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish ko'radi. Lingvo-geografik metodlarda ish ko'rish dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki lingvistik geografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullaniladi.

Areal lingvistika dialektologiyadan o'sib chiqqan fan hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi.

Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ish ko'rish holatidan mahrum bo'ladi va uning o'rnini lingvogeografik tadqiqot metodlari egallaydi.

Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatining turli aspektlari bilan kesishadi.

Dialektni zonalashtirish metodikasi va areal sathda o'rganish. Bu konsepsiyaga ko'ra o'zbek tilli massivni ekstensional takson sifatida quyidagi belgilar xarakterlaydi: massivning areal rang-barangligi; massivning areal tartiblanishi; massivning murakkabligi; massivning sistemligi; massivning butunligi; massivdagi lingvoareal jarayonlarning zamon sathida tartiblanishi; dialektal makon-zamonning uzluksizligi va diskretligi; lingvoareal taksonlarning o'zaro ta'siri. Mazkur belgilar quyidagi parametrlar vositasida o'rganiladi:

- 1) dialekt zonalari;
- 2) azonal hududlar;
- 3) fokus nuqtalar; subfokus-dominantalar, subdominantalar;
- 4) azonal hududdagi konvergensiya o'zgaruvchiligi;
- 5) massivning quyidagi «qo'shnichilik» prinsiplari asosida tartiblanishi: dialekt zonalari orasida; dialekt zonalari va azonal hududlar orasida.

Massiv tarkibidagi taksonlarning o'zaro aloqadorligi.

- a) struktura;
- b) funksiyalanish.

Vaqt sathidagi «qo'shnichilik». Hodisalarning chastotasi:

- a) o'zaro ta'sir tipi;
- b) funksiyalanish tipi;
- d) struktur «xotira»;
- e) makon va zamon aloqalarining mutanosibligi.

Dialektal zonalashtirish metodikasi quyidagilarga tayanadi:

- a) o'zbek tilining tavsif va tasniflarda ifodalangan dialektografik differentsiatsiyasi;
- b) O'zbekistonning territorial-ma'muriy bo'linishiga taalluqli tarixiy ma'lumotlar;
- d) shakllangan tarixiy-etnografik viloyatlar;
- e) tarixiy geografiyaga oid ma'lumotlar. O'zbek tilining dialekt zonalari va ularga taalluqli fokus nuqtalar:

1. Janubiy-Sharqiy Farg'ona dialekt zonasi (Andijon, O'sh).

2. Shimoliy Farg‘ona dialekt zonasi (Namangan).
3. Janubiy-G‘arbiy Farg‘ona dialekt zonasi (Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona).
4. Toshkent dialekt zonasi (Toshkent).
5. Janubiy Qozog‘iston dialekt zonasi (Chimkent-Turkiston).
6. Xorazm dialekt zonasi (Urganch, Xiva).
7. Samarqand dialekt zonasi (Samarqand, Buxoro) va boshqalar.

Adabiy nutq intraduksiyasining joydan joyga farqlanishi; adabiy til va shahar shevalarining munosabatlari; adabiy nutq va ziyolilar qatlami; shaxs nutqining ko‘p variantlilik; sheva va adabiy til ontologiyalarining farqli ekanligi; shevaning adabiy tilga asos bo‘la olmasligi.

Sinxron va diaxron tavsiflash metodologiyalari

“Areal lingvistika” fani tomonidan amalga oshiriladigan areal tadqiqotlar natijalari lingvistik hamda dialektologik atlaslarda namoyon bo‘ladi. “Areal lingvistika”da amalga oshirilayotgan tekshirish obyekti haqidagi xulosalarda ikki xil tavsiflash usuli alohida ajralib turadi:

1. **Sinxron tavsiflash.**
2. **Diaxron tavsiflash.**

Sinxron tavsiflash muayyan xronologik voqelikda dialektlararo aloqalar va areal mutanosiblik asosida belgilanadi. A.T.Xrolenkoning ta’kidlashicha, sinxron aspektda tavsiflash dialektografiyada, ya’ni, hududiy dialektlarning zamonaviy-sinxron holatini kartalashtirish jarayonida yuzaga chiqadi.

Tillar oilalari, tillarning shoxobchalari va har xil oilalarga mansub tillarning xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvistik atlaslarni tuzishda ham mazkur sinxron tavsiflash usulidan foydalanish tavsiya etiladi.

Sinxron tavsiflash metodologiyasining asosiy maqsadi tillararo va dialektlararo munosabatlarning izoglossalarga suyangan holda, shuningdek, tillararo aloqalarning boshqa ko‘rsatkichlari – areal umumlashmalarning (til ittifoqlarining) umumiy strukturaviy belgilarining chegaralanish areallarini aniqlab olishdir.

Diaxron tavsiflash esa, tillarning tarmoqlarga bo‘linishining qadimgi holatlarini, shu bilan birga dialektlararo birlashish yuz berish holatlari areallarini yuzaga chiqarishga yo‘naltiriladi. “Areal lingvistika” fanining diaxron tavsiflash metodologiyasi tillar areallarining tarixiy ko‘rinishlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Xususan, hududiy jihatdan yaqin bo‘lgan tillar, sheva va dialektlarning o‘zaro munosabati, bir-biriga ta’sirining tarixiy voqeliklari asosida bahs yuritadi.

Shu bilan birga tillar va shevalarning paydo bo‘lishi, ularning tarqalishi va bunga sabab bo‘ladigan tarixiy, iqtisodiy, siyosiy, etnografik va madaniy omillar ham diaxron tavsiflash metodologiyasi asosida xulosalanadi.

Diaxron aspektida areal o'rganish nafaqat tillar va ular oilalarining qarindoshligi masalasini o'rganadi, balki muayyan til va shevaning yuzaga kelishida va shakllanishida qarindosh bo'lmagan tillar bilan ro'y bergan tarixiy aloqalarga ham munosabat bildiradi.

Dunyodagi tillarning oilalarga bo'linishida odatdagi til oilalaridan tashqari, kichikroq ko'lamdagi mikrooilalarni ham alohida guruhlariga va tarmoqlarga ajratib o'rganish masalasi diaxron tavsiflash zimmasidagi ish hisoblanadi.

A.V.Desnitskaya o'zining "Areal lingvistikaning metodologiyasiga doir" deb nomlangan maqolasida: "tirik tillarning lingvistik kartalashtirilishi orqaligina ularning areallarini o'rganishda maksimal aniqlikka erishish mumkin" – deya ta'kidlaydi. Aynan shuning uchun ham, tillar va dialektlarni areal o'rganish ishi lingvogeografik metodlar orqali o'zining yuksak darajada taraqqiyotiga erisha oladi.

XULOSALAR

Areal lingvistika bugungi kunda tilshunoslikning muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tillarning hududiy tarqalishini, o'zaro ta'sirini hamda tarixiy-madaniy aloqalar doirasida shakllangan lingvistik xususiyatlarni o'rganadi. Ushbu maqolada areal lingvistikaning metodik va metodologik asoslari, xususan, areal-geografik, lingvokartografik, komparativ, kontaktli va deskriptiv metodlar yoritildi. Bu metodlar til birliklarining geografik, strukturaviy va tarixiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbek tilining shevalarini, shuningdek, turkiy tillar o'rtasidagi umumiylik va tafovutlarni o'rganishda areal lingvistika yondashuvi yuqori ilmiy samaradorlikka ega. Mazkur metodlar, ayniqsa, dialektologiya, sosiolingvistika, tarixiy tilshunoslik va madaniy geografiya bilan bevosita bog'liq holda ishlatilmoqda. Shu bois, areal lingvistik metodlarni qo'llash orqali tillar o'rtasidagi muloqot, izoglossalarning shakllanishi, va til kontaktlarining tahlili chuqurroq o'rganiladi. Bu esa milliy til siyosatini shakllantirish, shevalarni saqlab qolish va ilmiy tadqiqotlar olib borishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Shermatov. Lingvistik geografiya nima? O'qituvchi, T.: 1972, 5 b.
2. Н.З.Гаджиева.Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. М., Наука. 1975. 302 стр.
3. А.Джураев. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива Т., Фан. 1991. 220 стр.
4. N.Murodova O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal tadqiqi. T., Fan. 2006. 220 b.
5. Darvishov, Ibrohim. Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. / monografiya / T.: "NAVRO'Z", 2019. – 148 b.
6. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Akademnashr, 2-jild, 2012.

7. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991.
8. Муҳаммаджонов Қ. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казгистана: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1988; Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент: Фан, 1981.
9. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'otit turk. I . – Toshkent, 1960. – B.69.
10. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. – Toshkent: Fan, 1962.
11. Ashirboyev Samixon. O'zbek dialektologiyasi.- T.:Navro'z nashriyoti.2016.
12. www.ziyo.uz

